

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

В.Г. Космина

РАДЯНСЬКА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ Й ОФІЦІЙНА ІДЕОЛОГІЯ

На початку ХХІ ст. в історичній науці як в Україні, так і в інших пострадянських країнах все більш нагальною стає необхідність подолання “методологічної кризи”, що триває з часів перебудови і розпаду СРСР. “Після початку демократичних перетворень у незалежній Україні більшість істориків не змогли визначитися методологічно”, – констатує Л.О. Зашкільняк [1.-С.193]. “Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без розпізнавального прапора”, – зазначає О.П. Реєнт [2.-С.3]. Подібна ситуація зберігається й у Росії [3.-С.100].

Такий стан речей ці та інші дослідники пов’язують з кризою марксизму-ленізму, що в СРСР був державною ідеологією і водночас складав фундамент офіційної методології історії. Проте автори зазвичай не вдаються до всебічного аналізу цієї методології і самої марксистської парадигми історії, обмежуючись вказівками на окремі їхні недоліки. Так, Л.В. Таран бачить їх у відсутності “творчої розробки соціологічної теорії марксизму” [4.-С.85], А.І. Павко – у пошуках глобальних та універсальних законів, пануванні принципу партійності, партійному керівництві історичною наукою та ізоляції останньої від зарубіжної історіографії [5.-С.113], О.П. Реєнт – в абсолютизації примату суспільного буття над суспільною свідомістю [2.-С.3], закономірності над випадковістю [6.-С.14]. Така обмеженість, фрагментарність критики радянської методології історії у поєднанні з закликами “не відкидати з порога її здобутки” не дозволяє досягнути ні дійсні масштаби її кризи, ні її реальний науковий потенціал, що може бути використаний в подальших розробках теорії й методології історії.

У цій статті проаналізуємо особливості становлення і загальний зміст радянської методології історії, її зв’язок з панівною в СРСР ідеологією та марксистською формаційною теорією, визначимо причини і характер кризи як марксистської парадигми, так і вказаної методології.

Як особливий напрямок у радянській історіографії методологія історії з’явилася лише на зламі 50–60-х років ХХ ст. До цього вважалося, що з методологічними проблемами історичної науки успішно (і вичерпно) справляється марксистська соціологічна теорія історичного матеріалізму. Однак значні досягнення в ХХ ст. західної історіографії (соціологічна історія М. Вебера, соціальна й антропологічна історія школи “Анналів”, історія цивілізацій А. Дж. Тойнбі, структуралізм тощо), з одного боку, і продемонстровані ХХ з’їздом КПРС наміри радянського керівництва вступити в більш відкрите ідеологічне протистояння з Заходом – з іншого, вимагали оновлення арсеналу дослідницьких засобів у істориків і їхнього відповідного теоретико-методологічного обґрунтування. По суті, перед радянською історіографією ставилося завдання розширення діапазону проблем, що вивчалися, і методик досліджень (вони не повинні були поступатися західним) при обов’язковому збереженні “чистоти” марксистської теорії і посиленні її впливу на зміст історичних досліджень у СРСР і за рубежом. Так радянська історична наука початку виходила зі штучної ізоляції.

Публікувалися статті з теоретико-методологічних проблем історичної науки, у 1962 р. відбулася Всесоюзна нарада істориків, а в січні 1964 р. на двох розширених засіданнях Секції суспільних наук Президії АН СРСР відомі історики і філософи обговорили доповідь академіка П.Н. Федосєєва і члена-кореспондента АН Ю.П. Францева “Про розробку методологічних питань історії”. У центрі уваги опинилися питання про співвідношення історії, історичного матеріалізму і соціології, партійності й об’єктивності, про історичний факт та ін. Матеріали обговорення були видані окремою книгою [7]. Підбиваючи підсумки дискусії, П.Н. Федосєєв зауважив: “Чи підмінює методологія історії історичний матеріалізм? Жодним чином. Історичний матеріалізм є загальною методологією для всіх суспільних наук, у тому числі і для радянської історичної науки. Та це не означає, що в самій історичній науці немає методології, методологічних питань” [7.-С.328].

У тому ж 1964 р., уже на схилі хрущовської “відлиги” в Інституті історії АН СРСР був створений сектор методології історії, який очолив М.Я. Гефтер. При секторі діяли проблемні групи теоретичного джерелознавства, соціальної психології, структурного аналізу і типології, культурології. Відкриті дискусії, спроби “нового прочитання” теоретичних постулатів марксизму виявляли недостатність цього вчення для дослідження нетрадиційних для радянської історіографії проблем. Діяльність сектора виходила за встановлені для неї ідеологічні рамки. А після виходу в 1969 р. дискусійного збірника статей “Історична наука і деякі проблеми сучасності” [8] цей сектор, вже переведений у створений у 1968 р. Інститут загальної історії АН СРСР, був розгромлений. Авторів зазначеного збірника цькували й звинувачували в пропаганді немарксистських поглядів, перекинуванні історичного минулого [9]. А замість сектора методології історії згодом було створено сектор теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу на чолі з академіком Є.М. Жуковим.

У 70–80-і роки загальне число публікацій з методології історії помітно збільшилось. Однак їхній зміст був уведений у дуже вузькі догматичні рамки «марксистсько-ленінської гносеології», у результаті чого і сама історична епістемологія не могла вийти за обрії монотонного й однакового тлумачення “священних текстів”. У загальному потоці цієї літератури зустрічалися й оригінальні, хоч і в межах марксистської парадигми, методологічні концепції (досить назвати праці М.А. Барга, А.Я. Гуревича, І.Д. Ковальченка та ін.), та не вони визначали обличчя офіційної радянської методології історії. Численні теоретичні праці і навчальні посібники для студентів і аспірантів, що виходили в Росії, Україні, часто різнилися за проблематикою, але не концептуально.

Курс методології історії було включено в навчальні плани історичних факультетів університетів. Його вивчення, безумовно, сприяло професійній підготовці істориків, озброювало їх методикою проведення наукових досліджень. Але одночасно штучно звужувало їхній світогляд, а значить – знижувало загальний пізнавальний потенціал. Так, у дуже корисній для майбутніх фахівців монографії А.В. Санцевича, присвяченій методиці конкретно-історичних досліджень, безапеляційно стверджувалося: “Методологічною основою історичної науки є марксистсько-ленінське вчення” [10.-С.19]. Не більше і не менше! Неприхована ідеологізація уявлень про історичну науку, як правило, супроводжувалася частими нагадуваннями ленінської характеристики марксистської теорії: “Учення Маркса всесильне, тому що воно правильне” [11.-С.43].

Що ж являла собою марксистська концепція історії людства, якій надавалось таке значення? Як не дивно, але в працях Карла Маркса і Фрідріха Енгельса ми не знайдемо докладного її викладу. Зате є цілий ряд принципових узагальнень, зроблених насамперед на основі вивчення розвитку західноєвропейського капіталізму. Наведемо кілька дещо розлогих цитат з передмови до праці “До критики політичної економії” (1859 р.), де Маркс найбільш послідовно розкрив своє розуміння історичного процесу: “В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним виразом останніх – з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові... Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту по її свідомості. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства...”

У загальних рисах, азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна визначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації. Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва, антагоністичною не в розумінні індивідуального антагонізму, а в розумінні антагонізму, який виростає з суспільних умов життя індивідуумів; але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють разом з тим матеріальні умови для розв'язання цього антагонізму. Через це буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства” [12.-С.6-7].

Ця теорія формацій у радянському суспільствознавстві була “уточнена”: вся історія людства тепер розглядалася як процес послідовної, об’єктивної, неминучої для всіх народів зміни п’яти суспільно-економічних формацій: первіснообщинної (первіснокомуністичної), рабовласницької, феодальної, капіталістичної, грядущої комуністичної. Комуністичний режим приваблювала обіцянка всесвітньої перемоги комунізму, і категорія “суспільно-економічна формація” (попри її численні недоліки, про які йтиметься далі) стала тим фундаментом, на якому в СРСР зводилася уся будівля офіційної методології історичної науки.

Насамперед, на цій категорії ґрунтувалися загальні методологічні принципи радянської історіографії – історизм і партійність, що трактувалися як «методологічний базис історичної науки» [13.-С.89]. Сам по собі принцип історизму, що вимагає розглядати суспільні явища в розвитку і зв’язку з конкретно-історичною обстановкою, став надбанням науки ще до Маркса [14.-С.15]. Але саме радянська методологія історії міцно прив’язала його до поняття формації [15.-С.17; 16.-С.45]. А оскільки його внутрішнім «наповненням» вважався класовий аналіз історії [13.-С.88], то він був нерозривно зв’язаний із принципом партійності, якому й відводилось чільне місце. Цей другий принцип зобов’язував, за В.І. Леніним, “при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної соціальної групи” [17.-С.390]. Як один з методологічних прийомів він міг би використовуватися, адже й на Заході багато дослідників були впевнені, що через суб’єктивну прихильність до тих чи інших цінностей історик усе рівно не зможе залишатися абсолютно безстороннім і об’єктивним. Але радянським історикам дозволявся лише один вид партійності – комуністичної, яка «поєднує в собі справжню науковість, постійну об’єктивність, непримиренне ставлення до ідейних супротивників, самовіддане служіння робітничому класові, усім трудящим» [10.-С.29]. Фактично це означало служіння панівному режимові. При цьому істориків застерігали: “Усяке применшення комуністичної партійності в сучасних умовах об’єктивно служить посиленню буржуазної партійності, що часто маскується під оболонку “безпартійності” [18.-С.67]. А проти ідейної неупередженості і позакласовості методологічних підходів, як проявів “хибної” класової ідеології буржуазії, належало вести “безкомпромісну боротьбу” [16.-С.48-49].

Із формаційної теорії, що постулювала детермінованість історичного процесу, випливали й уявлення про закони історії людства. Ці закони за ступенем універсальності чи узагальнення поділяли: на загальносоціологічні, що проявляються на всіх етапах історії людства (наприклад, закони зміни формацій, відповідності виробничих відносин характеру і рівневі розвитку продуктивних сил, залежності суспільної свідомості від суспільного буття тощо); закони, що діють лише в межах певних формацій (закон класової боротьби в антагоністичних суспільствах); нарешті, закони, властиві лише окремим формаціям (закон виробництва й привласнення додаткової вартості як основний закон розвитку, поглиблення суперечностей і неминучої загибелі капіталізму, або закон планомірного, пропорційного розвитку в умовах соціалізму) [19.-С.44; 20.-С.64].

Проте з 1960-х років тривала дискусія й стосовно наявності, поряд із цими соціологічними законами, ще й окремих історичних законів, вивчення яких і мало б бути предметом власне історичної науки, відмінної від соціології. Пропозиції відмовитись від їх пошуку, створивши натомість “соціологію історії” як окрему теоретичну галузь, значної підтримки не здобули [21.-С.61-62]. Одні автори наполягали, що історичні закони існують і вони є законами “історичних ситуацій” [22.-С.66]. Інші бачили їх дію на рівні особливого (в просторовому чи часовому вимірі), але в межах загального, тобто формації [15.-С.184]. Треті визначали їх як закони-тенденції [19.-С.43; 10.-С.53], вказували на їхній імовірнісний характер [13.-С.43]. А найпоширенішою була думка, що історичні закони лише розкривають механізм дії в певних конкретно-історичних умовах законів соціологічних і підпорядковані останнім [20.-С.68]. Однак, відзначав академік І.Д. Ковальченко, ніхто так і не спромігся виявити і конкретно охарактеризувати жодного специфічно “історичного” закону [23.-С.63]. Сам же він закликав

вести мову про “закони суспільного розвитку різного ступеня загальності” [23.-С.66]. Як наслідок, радянські історики так і не змогли в тісних рамках формаційної парадигми ясно сформулювати предмет своєї науки.

Схожою була ситуація і в трактуванні методів історичного дослідження. В літературі з методології йшлося лише про ті з них, які перебували в “колі” формаційної теорії або ж їй не суперечили. Це деякі загальнонаукові методи (історичний, логічний, класифікації) та похідні від них власне історичні (порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний, ретроспективний, історико-системний, синхронний, діахронний, періодизації, актуалізації тощо) або міждисциплінарні (статистичний, математичний, конкретно-соціологічний тощо). Їх застосування часто й пояснювалося цією теорією. Водночас психологічний, культурно-історичний, етнологічний та інші поширені в західній історіографії методи заперечувалися як “немарксистські”, “однобокі” тощо [24.-С.60-61]. А метод соціальної психології, хоча формально і визнавався, трактувався в формаційному дусі [20.-С.204; 25.-С.36]. Інколи вчені навіть визначені Л. Виготським п’ять ступенів формування понять у дитини розглядали як аналогію п’яти формацій в історії людства [26.-С.323–325]. Також заявлялося, що й історичний факт “набуває наукового значення тоді, коли він оцінюється з позицій учення про формації, коли виявляється його місце в процесі розвитку і зміни формацій, а це місце, в свою чергу, визначається його класовою природою” [18.-С.164].

У навчальних посібниках з методології історії особливе місце відводилося описові соціальних функцій історичної науки. Серед них головна увага приділялася прогнозуючій та виховній. Підкреслювалося, що “історія... повинна служити суспільно-політичній діяльності, соціальній боротьбі” [18.-С.157].

Отже, зі стислого аналізу радянської методології історії можна зробити щонайменше два висновки. По-перше, вона була відверто заідеологізованою. Але, по-друге, вона в усіх своїх складових була жорстко прив’язана до формаційної парадигми, створювала “технологію” її реалізації в історичній науці, а будь-які відхилення від неї переслідувалися як владою, так і самими науковцями.

То, можливо, це була дійсно бездоганна з наукової точки зору парадигма? Безперечно, найсильнішою стороною вчення Маркса був його діалектичний метод. Закони гегелівської діалектики (єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення) із сфери логіки саморозвитку й самореалізації ідеї Маркс перемістив у сферу саморозвитку природи й економічної історії людства [27.-С.120-121]. У результаті перед захопленими поглядами читачів його праць, передусім “Капіталу”, постала вражаюча картина цілісного історичного процесу, в якій діалектично й закономірно були з’єднані минуле, теперішнє і майбутнє людства.

Для історичної науки нові пізнавальні можливості відкрила категорія “суспільно-економічна формація”. Оскільки в суспільстві як єдиній системі всі складники виявилися пов’язаними між собою, то стало можливим досліджувати його різнобічно (цілісна структура, окремі елементи, зв’язки між елементами тощо), а історію аналізувати як системний процес суспільного розвитку з відповідним поділом останнього на етапи (стадії, або формації) та пошуком його першопричин (розвиток продуктивних сил) і рушійних сил (класова боротьба). Методологічною новацією Маркса було “відкриття” особливої ролі економічного базису суспільства, який начебто повністю визначає характер політичної надбудови й одночасно піддається аналізу суто математичними засобами. В одній із ранніх праць він навіть стверджував, що вплив об’єктивних відносин на суспільні явища можна буде встановити «з тією ж приблизно достовірністю, з якою хімік визначає, за яких зовнішніх умов споріднені речовини мають утворити хімічну сполуку» [28.-С.182].

Проте така реконструкція детермінованого природно-історичного процесу мала й досить серйозні вади з онтологічної та логіко-методологічної точок зору. Вкажемо на деякі з них, насамперед ті, що мають пряме відношення до методології історії.

По-перше, матеріалістичній логіці суперечила схема зміни суспільств (безкласове – класове – безкласове), що, на перший погляд, начебто відповідала закономірності заперечення заперечення. Ми тут навіть не зупинятимемось на питанні про сумнівність самої концепції первісного комунізму (сучасна етологія доводить, що і в популяціях тваринного світу, і в людських угрупованнях, зокрема підліткових, діють одні й ті ж, закладені генетично, інстинкти агресивності, ієрархічності, підпорядкування, що спростовує уявлення про комуністичну рівність у первісних людей). Не хто інший як Маркс указував, що приватна власність, яка є

першоосновою класового суспільства, була породжена не економічним, а передусім психологічним чинником – самовідчуженням праці з боку робітника. Він писав, що, “відчужуючи від себе свою власну діяльність”, людина дозволяє іншій людині “присвоювати діяльність, їй не властиву”. І далі: “Відношення робітника до праці породжує відношення до тієї самої праці капіталіста чи як би там інакше не називали господаря праці. Отже, *приватна власність* є продукт, результат, необхідний наслідок *відчуження праці*, зовнішнього відношення робітника до природи і самого себе” [29.-С.90-91]. Водночас приватну власність Маркс і Енгельс ототожнювали з поділом праці, що також “відбувався сам собою” або “природно виник”: “Поділ праці і приватна власність, це – тотожні вирази: в одному випадку говориться у відношенні до діяльності те саме, що в другому – у відношенні до продукту діяльності” [30.-С.28,30].

З іншого боку, і перехід від класового до комуністичного суспільства теж мав відбутися поза діалектикою: діалектичний розвиток економічних форм, держави, класової боротьби повинен був несподівано змінитися безкласовим і бездержавним суспільством, абсолютною свободою індивідуальності (“коли зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці” [31.-С.21], будуть знищені приватна власність і самовідчуження людини). Як відзначав Ернст Трьольч, “діалектика сама не може дати і обґрунтувати подібні вимоги та ідеали. Вони впливають із власного джерела і власного права: із абсолютного і позачасового розуму” [14.-С.277].

По-друге, до цієї абсолютної мети – приходу комунізму (після перемоги пролетарської революції, що покладе край “передісторії людства”) – у Маркса спрямовано вектор усього детермінованого природно-історичного процесу. Неминуча загибель капіталізму зумовлюється начебто його непереборними протиріччями, крайнім загостренням класової боротьби, позаяк “робітник стає тим бідніший, чим більше він виробляє” [29.-С.82]. У “Капіталі” введена ціла низка “законів”: про тенденцію до зменшення норми прибутку у виробництві, про додаткову вартість, створювану шляхом збільшення частки неоплачуваної праці робітників, про зростання зубожіння пролетаріату та ін. Однак багато дослідників у ХІХ і ХХ ст. на конкретних прикладах показали помилковість цих “законів” [див.: 32.-С.228-248]. Як писав Людвіг фон Мізес, логіка міркувань Маркса руйнується в результаті встановлення факту, що “капіталізм не посилює пауперизацію найманих робітників, а навпаки, підвищує їхній рівень життя”. Адже саме робітники, а не мільйонери, є основними споживачами вироблених товарів [33.-С.90]. До того ж, Маркс так і не дав визначення поняттю “клас”, не пояснив, чому індивіди мають підпорядкувати свої дії інтересам класу і класової боротьби, чому робітники, класова свідомість яких не має соціалістичного змісту, повинні перейняти соціалістичну ідеологію у теоретиків – вихідців із буржуазії. Також залишалося загадкою, яким дивом абсолютне зубожіння робітників при капіталізмі і абсолютна класова ненависть мали незабаром привести до такої ж абсолютної гуманності і “безкласової взаємної любові людської спільноти” [14.-С.277].

Із цієї алогічності теорії Маркса Гері Норт у книзі з промовистою назвою “Марксова релігія революції” робить досить логічний висновок: “У поєднанні з ідеєю тотальної революції марксизм стає новою релігією, або, якщо висловлюватись точніше, дуже давньою релігією, вирядженою в нові псевдонаукові шати” [32.-С.143]. Вказуючи на прагнення Маркса відновити в сучасних умовах “золотий вік” первісного комунізму, він підкреслює: “Есхатологія для Маркса – це повернення до суспільства, вільного від відчуження і створеного людиною” [32.-С.159]. Явно релігійні моменти знаходили в марксизмі й інші вчені.

По-третє, породжує багато запитань власне інтерпретація соціологічної теорії Маркса як історичного матеріалізму. Трьольч узагалі заперечував наявність у ній, як і в теорії відображення, строгого матеріалізму, який би пояснював із матерії приведені в рух економічними інтересами дух і волю. Він називав теорію Маркса реалістичною діалектикою, тобто спробою логічно (діалектично) пояснити емпіричні факти, спостережувані в реальному світі, в т.ч. економіці [14.-С.269]. Далі, за Марксом, основу розвитку суспільства складає саморозвиток “матеріальних продуктивних сил”, який призводить до змін у базисі (виробничих відносинах), а по тому – і в політико-ідеологічній надбудові. Але Маркс не дає визначення цим продуктивним силам, як і не розкриває причин їхнього саморозвитку. “Ми можемо підсумувати марксистську доктрину таким чином, – резюмує фон Мізес. – На самому початку існують “матеріальні продуктивні сили”, тобто технологічне обладнання людських виробничих зусиль,

інструменти та механізми. Ніяких запитань щодо їхнього походження не допускається; вони є – і все; ми повинні думати, що вони впали з неба” [33.-С.85].

Незрозумілим залишається й механізм дії базису над надбудову. Маркс і Енгельс лише наполягали на тому, що життя визначає свідомість: “Навіть туманні утворення в мозку людей, і вони є необхідними продуктами, свого роду випарами їх матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично і який зв’язаний з матеріальними передумовами” [30.-С.24]. Вони категорично відкидали можливість самостійного розвитку ідей (моралі, релігії тощо), зокрема, вважали ненауковою, ілюзорною будь-яку історичну теорію, окрім своєї власної. Критики марксизму губилися в здогадах, куди ж, за марксистським вченням, слід віднести знання, науку, технологію, трудові навички? Якщо до способу виробництва, що було б цілком логічно, “то ми, – писав Генрі Майо, – позбавимо марксизм його оригінальності... З іншого боку, відносячи науку до строго детермінованої надбудови, як це інколи робили Маркс і Енгельс, ми ігноруємо той факт, що предмети і знаряддя залежать в основному від людських знань” (Цит. за: 32.-С.138). Цю думку поділяли й інші автори [14.-С.284, 288; 33.-С.84].

По-четверте, основоположники марксизму не змогли остаточно визначитись і стосовно детермінованості історичного процесу: жорсткі (“природні”) закони чи випадковість панують у ньому, тобто люди діють вимушено чи вільно? Якщо правильне перше і люди (народні маси, класи) є знаряддями фатальної дії продуктивних сил, то й комунізм настане автоматично, без зусиль пролетаріату і всяких революційних теорій. Якщо друге – то марксизм втрачає ознаки науковості і суспільну значущість. Саме тому Маркс в одних випадках відстоював детермінізм в історії, в інших – визнавав універсальну форму “пригнічення індивідуальності випадковістю”, а Енгельс компромісно заявляв, що “економічний рух як необхідний у кінцевому підсумку прокладає собі шлях крізь безліч випадковостей...” [34.-С.372]. Очевидно, праві ті з дослідників, які зауважують, що “той елемент, якому віддається перевага як домінуючому, залежить від контексту: там, де Маркс пробує уникнути висновків, які випливають з економічного детермінізму, він надає більшої ваги випадковості, там, де Маркс старається довести невідворотність революції, він звертається до детермінізму” [32.-С.137].

Таким чином, уже наведені характеристики марксистської формаційної теорії свідчать про її онтологічну й епістемологічну недосконалість і несамодостатність. Навіть не беручи до уваги фактичну неможливість її застосування до аналізу історії суспільств Сходу, Росії тощо ми можемо до певної міри визнати її логічну суперечливість, телеологічну спрямованість, матеріалістичну сумнівність, наукову непослідовність. Чому ж вона в такому разі стала в радянській методології історії єдиною можливою парадигмою, непорушною догмою?

Тут знову слід згадати про її напіврелігійний аспект. Карл Поппер зазначав: “У добу найглибшого зубожіння і занепаду Марксове пророцтво подарувало робітникам натхненну віру в свою місію і у велике майбутнє, яке їхній рух мусив підготувати для всього людства... Пророчий елемент Марксового віровчення переважив в умах послідовників Маркса. Він змінив усе інше геть, відігнавши здатність до холодного і критичного судження і знищивши віру в те, що за допомогою розуму можна змінити світ” [35.-С.212-213]. В СРСР у пануванні формаційної парадигми з її пророчною складовою була зацікавлена перш за все влада. Вона добивалася, щоб у державі історична наука повністю відповідала інтересам та ідеології комуністичного режиму, “історично” виправдовувала його, обґрунтовувала його неминучість і “всесвітньо-історичну місію”. На думку російської дослідниці Л.І. Новикової, формаційна теорія “зв’язувала історичне дослідження отриманням необхідного, зарані відомого результату, вимагала відповідного відбору матеріалу і форсування тих моментів історії, котрі “працювали” на схему й відповідали ідеологічному надзавданню” [36.-С.11].

Цю теорію і радянську офіційну методологію історії тривалий час живила ілюзія, що з жовтня 1917 р. Марксове пророцтво в Росії (СРСР) начебто вже здійснювалося (хоча сама Російська революція відбулася зовсім не “за Марксом”). Це був найвагоміший аргумент на користь марксизму і для радянських, і для багатьох західних дослідників, які “вибачали” цій теорії і її все більш явні недоліки. І цілком логічно вичерпання і падіння комуністичного режиму на зламі 80–90-х років ХХ ст., всупереч усім пророцтвам, підірвало цю напіврелігійну віру в марксизм і породило глибоку кризу побудованої на ньому методології історії.

Це, однак, не означає вичерпання наукового потенціалу марксистської концепції історії. Визначення ж його змісту, об’єктивних меж і міри застосування в історичній науці потребує нових досліджень.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.
2. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX–XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2.
3. Щербань Н.В. Раздумья о недавнем прошлом: поиски новых подходов // Отечественная история. – 2002. – № 3.
4. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. – 1999. – № 1.
5. Павко А.І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2001. – № 4.
6. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.
7. История и социология. – М., 1964.
8. Историческая мысль и некоторые вопросы современности. – М., 1969.
9. Неретина С.С. История с методологией истории // Вопросы философии. – 1990. – № 9.
10. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. – К., 1984.
11. Ленін В.І. Три джерела і три складові частини марксизму // Повне зібрання творів. – Т. 23.
12. Маркс К. До критики політичної економіки // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 13.
13. Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории. – М., 1989.
14. Трёльч Э. Историзм и его проблемы. – М., 1994.
15. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984.
16. Котов В.Н. Введение в изучение истории. – К., 1982.
17. Ленін В.І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відбиття марксизму в буржуазній літературі) // Повне зібрання творів. – Т.1.
18. Иванов В.В. Методология исторической науки. – М., 1985.
19. Мельник Л.Г. Предмет і метод історичної науки. – К., 1977.
20. Жуков Е.М. Очерки методологии истории. – М., 1980.
21. Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем. – М., 1974.
22. Кертман Л.Е. Законы исторических ситуаций // Вопросы истории. – 1971. – №1.
23. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. – М., 2003.
24. Дорошенко Л.М. Становление и развитие методологии истории. – Калинин, 1987.
25. Лурия А.Р. Психология как историческая наука (К вопросу об исторической природе психологических процессов) // История и психология. – М., 1971.
26. Поршнев Б.Ф. Контрсуггестия и история (Элементарное социально-психологическое явление и его трансформация в развитии человечества) // История и психология. – М., 1971.
27. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980.
28. Маркс К. Виправдання мозельського кореспондента // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 1.
29. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 42.
30. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. – Т. 3.
31. Маркс К. Критика Готської програми // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 1.
32. Норт Г. Марксова релігія революції: возродження через хаос. – Екатеринбург, 1994.
33. Мизес Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. – М., 2001.
34. Енгельс Ф. Лист Йозефу Блоху. 21 вересня 1890 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 37.
35. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2.
36. Новикова Л.И. Цивилизация как идея и как объяснительный принцип исторического процесса // Цивилизации. – М., 1992. – Вып. 1.

SUMMARY

In article a features of becoming and the general contents of the soviet methodology of a history, its connection with the ideology, which dominated in the USSR, and with the marxist theory of formations, the reasons and character of crisis of both a marxist paradigm, and the specified methodology are analyzed. The author comes to the conclusion that the theory of formations has some inherent flaws: logic discrepancy, a teleologic orientation, materialistic ambiguities, scientific inconsistency. It testifies its ontologic and epistemologic imperfection and self-insufficiency.